

e-ISSN: 2148-0494

derglabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Güz 2020, Cilt:8, Sayı:2, 8: 350-365

Geliş Tarihi: 24.07.2020

Kabul Tarihi: 09.09.2020

Araştırma Makalesi

Doi: <https://doi.org/10.33931/abuifd.773017>

Felsefe-Din İlişkisi Bağlamında Ebu Süleyman es-Sicistânî ile İbn Rüşd'ün Görüşlerinin Karşılaştırılması

Fatih Aydın*

Öz

Din ve felsefe arasındaki ilişki, hakikate ulaşma açısından birbirine göre konumu düşünce tarihinde temel tartışma alanlarından biridir. Bu makalede Sicistânî ve İbn Rüşd'ün eserlerinden hareketle din-felsefe ilişkisinde ortaya koyduğu görüşler ele alınması hedeflenmiştir. Sicistânî konu ve gayesi itibarıyla din ile felsefenin farklı alanlar olduğunu ve dinin felsefi bilgiden üstün olduğunu belirtirken İbn Rüşd bu iki alanın konu ve gayelerinin ortak olduğunu ve aynı hakikati farklı yönleriyle ifade ettiklerini vurgulayarak birbirinden çok uzak kanaatler belirtmişlerdir. Sicistânî Kur'ân-ı Kerim'de düşünme ve akletmek gibi kavramları Kur'ân'ın akli kullanmayı teşvik ettiği şeklinde yorumlamaktadır. İbn Rüşd ise felsefe yapmak manasında kabul etmekte, dolayısıyla dinin felsefeyi teşvik ettiği hatta emrettiği sonucunu çıkarmaktadır. Sicistânî din ile felsefenin konu ve kavramlarının farkına değinmekte dinin verili bilgisini felsefeden üstün görmektedir. İbn Rüşd ise dini metinler ile felsefi bilgi arasında çelişki görünse de aslında çelişki olmadığını belirtir. İki düşünür de uzlaşmazlık gibi görünen hususların din ve felsefe hakkında bilgi eksikliğinden kaynaklandığını düşünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Sicistânî ve İbn Rüşd, Din-Felsefe İlişkisi, Akıl, Peygamber.

Comparison of Abu Suleyman al-Sijistani and Averroes in the Context of the Relationship Between Philosophy and Religion

Abstract

The relationship between religion and philosophy, their position relative to each other in terms of reaching the truth, is one of the main areas of discussion in the history of thought. In this article, based on the works of al-Sijistani and Averroes, it is aimed to discuss the opinions put forward in the relationship between religion and philosophy. While al-Sijistani stated that religion and philosophy are different fields in terms of subject and purpose, and religion is superior to philosophical knowledge, Averroes stated very different opinions by emphasizing that the subjects and aims of these two fields are common and they express the same truth in different aspects. Al-Sijistani interprets the concepts such as thinking and reasoning in the Quran as the Qur'an encourages the use of reason. Averroes accepts in the sense of dealing with philosophy, and therefore draws the conclusion that religion encourages or even

* Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, İslâm Felsefesi Anabilim Dalı, fatihaydin@duzce.edu.tr

ORCID ID 0000-0003-0672-5822

orders philosophy. Al-Sijistani addresses the difference between the subjects and concepts of religion and philosophy and he sees the given knowledge of religion above philosophy. Averroes, on the other hand, states that although there is a contradiction between religious texts and philosophical knowledge, there is no contradiction. Both thinkers think that what seems to be disagreement stems from a lack of knowledge about religion and philosophy.

Keywords: Philosophy, al-Sijistani and Averroes, Religion-Philosophy Relationship, Reason, Prophet.

Giriş

Felsefe insanın kendini, çevresini ve eşyayı alışılmış kalıplar yerine derinlemesine anlayıp yorumlama çabasını gerektiren bir alandır. Bu yönüyle insanla doğrudan ya da dolaylı ilişki içerisinde olan bütün konular üzerinde yeniden düşünme ve cevap bulma ameliyesi olarak tanımlanabilir. Filozoflar felsefi düşüncelerini inşa ederken yaşadığı toplumdan hareketle kurmaya çalıştıkları sistemlerinde dine ayrı bir değer vermişler; ancak evrensel bir dil olarak felsefeyi tercih etmişlerdir. Dolayısıyla evrensel ve genel-geçer dil ve sistem üretme kaygısı/çabası içinde olan felsefenin din ile metafizik başta olmak üzere pek çok meseleyi araştırma bakımından ortak konu ve amaca sahip olduğu görülmektedir. Böyle bir ortaklığın neticesinde filozofların birçoğu hakikate ulaşma noktasında hedef birlikteliği bulunan bu iki alanın birbiriyle ilişkisi ve etkileşimi üzerinde durmuşlardır.

Akıl-vahiy, din-bilim gibi çeşitli şekillerde ifade edilen insan aklının ürünü olan felsefi bilgiyle kaynağı vahiy olan din arasındaki ilişki farklı din ve kültüre mensup pek çok düşünürün ilgisini çektiği vakidir. Din-felsefe arasındaki ilişkiyi tanımlama çabası günümüzde canlılık ve dinamizmini koruyan güncel bir alan olmasının yanında İslâm düşünce geleneğinde çokça üzerinde durulan kadîm bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. İslâm düşüncesinin teşekkül sürecinde geleneksel yaklaşımı savunan ulemânın bir kısmının felsefi ilimleri reddedici, aşağılayıcı tutumları bu alanla ilgilenenleri mülhitlikle/dinsizlikle suçlamaları filozofları felsefenin meşruluğunu savunmaya yöneltmiştir. Yapılan bu tartışmalar salt din tanımı üzerinden olmayıp dinle felsefe arasındaki ilişkisel boyut üzerinde durulmuş, dinin çeşitli konu ve kavramları felsefi bir problem olarak ele alınmış ve çözüm üretilmeye çalışılmıştır.¹ Nitekim Beytü'l-Hikme'de yürütülen tercüme faaliyetleri yoluyla felsefi düşüncenin İslâm dünyasına intikali neticesinde yabancı unsurlarla daha yoğun bir diyalog sürecine giren Müslüman düşünürler özellikle felsefenin yapıya eklenmesiyle İslâm dininin felsefi ilimlerle özeldede felsefe ile münasebetinin sağlıklı bir zemine oturtulması/konumlandırılması gereğini

¹ İslâm düşünce geleneğinde din-felsefe ilişkisinin ele alınışı ve tartışmaların seyri hakkında bk. Mübahat Türker Küyel, *Üç Tehafüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti* (Ankara: AÜDTCF Yayınları, 1956); Arthur John Arberry, *Revelation and Reason in Islam* (London: Routledge, 1971); Bekir Karlığa, "İbn Rüşd'de Din-Felsefe İlişkisi", *İbn Rüşd, Faslu'l-makâl* (İstanbul: İşaret Yay, 1992); Ömer Mahir Alper, *İslâm Felsefesinde Akıl-Vahiy Felsefe-Din İlişkisi* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000).

farketmişlerdir. Tarihî süreç içerisinde bu ilişkiyi yorumlama ve özellikle felsefenin din açısından konumuna dair yaklaşımların da çeşitlilik arzettiği görülmektedir.

İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren gerek Mutezile, Kaderiye, Cehmiye gibi itikâdî mezhepler gerekse Kindî (ö. 252/866), Fârâbî (ö. 339/950), İbn Sînâ (ö. 428/1037), İbn Rüşd (ö. 595/1198) gibi Müslüman filozoflar söz konusu problemle ilgili kıymetli değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bu faaliyetin neticesinde İslâm felsefe geleneği içerisinde tanımlanan düşünürler tarafından din ile felsefe arasında tam bir uyum olduğu düşüncesi hâkim olmuş, ancak bu uyumun/uzlaşımın niteliği konusunda farklı kanaatler oluşmuştur. Birkaç başlıkta değerlendirilebilecek bu yorumlardan birincisi Kindî'nin temsil ettiği² dini esas alarak felsefeyi dine yaklaştırmak suretiyle uzlaştırmaya çalışmak ki; buna göre din ve felsefenin gayeleri aynı olup selim aklın felsefesi ile din arasında bir çelişki yoktur. İkinci olarak din ve felsefenin hakikate ulaşmada birbirini tamamlayan iki ayrı yönü olduğu şeklindeki Fârâbî'ye³ ait yaklaşım, üçüncüsü de İbn Rüşd'e ait olan din ile felsefeyi uzlaştırmacı yaklaşımdır.

Bu makalemizde din-felsefe ilişkisine dair birbirinden oldukça uzak yorumları/yaklaşımları olmakla birlikte kendi içinde oldukça tutarlı iki farklı yaklaşımı Ebu Süleyman es-Sicistânî (ö. 391/1001) ile İbn Rüşd'ün görüşlerini din-felsefe ilişkisi çerçevesinde karşılaştırmayı amaçlamaktayız.

1. Sicistânî'ye Göre Din-Felsefe İlişkisi

Meşşâî felsefenin Bağdat'taki önemli temsilcilerinden biri olan Ebu Süleyman es-Sicistânî, döneminde mantık alanındaki üstün çalışmasından dolayı *el-Mantıkî* nisbesiyle üne kavuşmuştur. Onun felsefî kimliği ve ilmî dirayetiyle ilgili kapsamlı bilgiye sahip olmamakla birlikte hakkında en fazla bilgiyi yakın talebesi Ebu Hayyan et-Tevhîdî'den (ö. 414/1023) öğrenmekteyiz. Tevhîdî İslâm ilim, fikir ve kültür tarihi açısından büyük önem taşıyan *el-İmtâ ve'l-mü'ânese* ile *el-Mukâbesât* isimli eserlerinde hocası Sicistânî hakkında bilgiler vermekte, dönemin düşünce hareketlerini ve özellikle hocasının din-felsefe ilişkisi çerçevesinde İhvân-ı Safâ'ya yönelttiği eleştirileri sıralamaktadır.⁴ Dolayısıyla Sicistânî'nin bu konuya dair görüşlerini önemli ölçüde Tevhîdî'nin *el-İmtâ ve'l-Mu'ânese* isimli eserinden ve özellikle onyedinci gece tutanaklarından öğrenmekteyiz. Bu eserde Tevhîdî, İhvân-ı Safâ'nın din-felsefe ilişkisine dair görüşlerini aktarmış; hocası Sicistânî'nin⁵ de konu

² Yakub b. İshak el-Kindî, *Felsefî Risaleler*, haz. Mahmut Kaya (İstanbul: İz Yay., 1994), 5.

³ Fârâbî'nin uzlaştırma tezi bk. Ebu Nasr Muhammed b. Tarhan el-Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*, thk. Muhsin Mehdî (Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1991), 46-47.

⁴ Mahmut Kaya, *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2003), 233. Mahmut Kaya, "Sicistânî, Ebû Süleyman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/141-144.

⁵ Sicistânî ve görüşleri için bk. Joel L. Kramer, *Philosophy in the renaissance of Islam: Abu Suleyman Al-Sijistani and His Circle* (Leiden: E. J. Brill, 1986); İsmail Taş, *Ebu Süleyman es-Sicistânî ve Felsefesi* (İstanbul: Kömen Yay., 2006); Sami Şekeroğlu, *Ebû Süleyman el-Mantıkî es-Sicistânî ve İslâm Felsefesindeki Yeri* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997).

hakkında İhvân-ı Safâ'ya yönelttiği eleştirilere yer vermiştir.⁶ Buna göre İhvân-ı Safâ topluluğu cehaletle/bilgisizlikle kirlenen şeriatın/dinin ancak felsefe yoluyla temizlenebileceği iddiasıyla yola çıkmış, bu amaçla da *Resâilü İhvân-ı Safâ ve hullân el-vefâ* adıyla elli risale kaleme almışlardır.⁷ Sicistânî bilgisizlikle kirlenen şer'î ilimleri felsefe ile temizleme iddiası gibi ciddî bir iddiada bulunan İhvân-ı Safâ'yı ve onların takip ettikleri yolu şu ifadelerle eleştirir.

Çalışıp yorulmuşlar, zahmet çekmişler, fakat bir yarar sağlayamamışlar; şarkı söylemişler, fakat çalgı çalamamışlar, örmüşler ama seyrek olmuş; taramışlar, fakat daha karmaşık hale getirmişler. İmkansız olanın, üstesinden gelinemeyecek şeyin olabileceği iddiasında bulunmuşlar. Dini felsefeye felsefeyi de dine katacaklarını zannetmişler. Ancak bu, imkansız bir istektir. Onlardan önce bu konuda daha yetkin, düşünceleri yüksek, imkanları geniş ve takip ettikleri yöntemleri daha sağlam kimseler de çaba sarfettiler. Ancak arzularına, umduklarına ulaşamadılar. Sonunda kötü ve yüz kızartıcı pislikler, rahatsız edici lakaplar, onur kırıcı neticeler ve günah elde ettiler.⁸

Bu metinde İhvân-ı Safâ'ya sert eleştiriler yönelttiği görülen Sicistânî'nin din-felsefe ilişkisine dair farklı bir yorum da ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Zira onun bu metindeki en önemli iddiası din ile felsefenin birbirinden farklı alanlar/etkinlikler olduğudur. Ona göre din, kaynağı ilâhî olan ve doğruluğu bizzat kutsal metinlerle ve peygamberin mucizeleriyle ispatlanmış, kul ile Allah arasındaki bağı sağlayan bir müessesedir. Gönderilen ayetler toplum yararını gözetme ve insanlara rehberlik yapma ve uyarıda bulunma maksadını içermektedir. Bu nedenle vahyin mahiyeti tartışma alanının dışında bırakılmalı, hakkında sorgulama yapılmaksızın peygamberin mesajına teslim olunmalıdır. Zira ayetlere ve peygamberin gösterdiği mucizelere itiraz edip şüpheyle bakan kimselerin şüpheleri kendilerine zarar getirir.⁹ Görüldüğü üzere Sicistânî dinî alanı kaynağı ilâhî, sınırlarının peygambere gönderilen kutsal metinle belirlenmiş, inananlar tarafından tartışılmaz bağlayıcılığı olan ve şüpheye dayalı sorgulamanın mümkün olmadığı bir alan olarak görür. Dinin temel kaynağı olan kutsal metinlerin özelde Kur'ân ayetlerinin özelliklerini de şu şekilde belirler:

Ayetler gerek bireysel ve gerekse kamusal alanda iyiliğe dair konuları içerir ve birbirini desteklediğinden dolayı onları anlayıp kabullenmek kolaydır. Bunun yanında anlamı kapalı olup te'vil metoduyla anlaşılabilir ayetler de bulunmaktadır. Diyalektik bir tarzda savunulan ayetler içerdiği iyi ameli tavsiye ile kendini saldırılardan korumaktadır. Ayetlerin bir kısmında darb-ı meseller, dinler arasında yaygın haberler, helal ve haramlara dair bilgiler

⁶ Sicistânî ve İhvân-ı Safâ'nın din-felsefe ilişkisine dair görüşleri ve tartışmalar için bk. Hasan Aydın, "Sicistânî ve Harirî'nin Eleştirileri Işığında İhvân-ı Safâ'da Din-Felsefe İlişkisi", *Kelam Araştırmaları* 7/1 (2009), 57-74.

⁷ Risalelerin sayısı konusunda Tevhîdî 50 rakamını verse de, bugün elimizde bulunan yapıt, fihristiyle birlikte 52 risaleden oluşmaktadır. bk. Aydın, "Sicistânî ve Harirî'nin Eleştirileri Işığında İhvân-ı Safâ'da Din-Felsefe İlişkisi", 61.

⁸ Ebu Hayyan et Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*, thk. Ahmed Emin - Ahmed ez Zeyn (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1953), 2/6.

⁹ Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*, 2/6-8; Kaya, *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 235.

bulunmaktadır. Ancak ayetlerin asıl vurgusu günahlardan kaçınma ve takvayı esas alma olup hedefi ibadet ve yaratıcıya yaklaşmayı talep etmektir.¹⁰

Burada Sicistânî vahiy kaynaklı dinin ve dine dair alanın Allah tarafından gönderilen mesajla sınırlarının belirlendiği, bireyleri iyi ve doğru eyleme ulaştırma gayesi olduğu gibi hususlara değinir. Bazı ayetlerin te'vil/yorumlanması gereğini söylemekle birlikte bunun usûlünden/yönteminden bahsetmez. Buna karşın aklın ürünü olan felsefeyi çalışıp çabalamaya dayanan beşerî bir etkinlik olarak görür.¹¹ Zira deliller yoluyla kesin/gerçek bilgiye ulaşana kadar araştırma, düşünme ve keşfetme ameliyesi¹² olarak da tanımlanabilen felsefe bu yönüyle duyu verileri ve akılla ulaşılan bilgileri birleştirmek suretiyle âlemde var olanları araştırma, detaylarıyla ortaya koyma çabasıdır.¹³ Din ve felsefenin kaynağının ve kullandığı yöntemlerin farklılığını bu şekilde ortaya koyan düşünür dini tebliğ eden peygamberin “Bana emredildi, kendimden bir şey söylemiyorum, varlığı yaratanın nuru benimledir, ben onun aydınlığında yürürüm” gibi ifadelerle gönderilen mesajı aktarma görevi olduğunu; bu yönüyle de gayret ve çalışma ile elde edilen felsefe yolunda yürüyen filozoftan farklı olduğunu belirtir. Zira filozof da ileri sürdüğü fikirlerinde “ben böyle görüyor ve düşünüyorum bence iyidir, kötüdür” demekle salt aklın ışığı doğrultusunda hareket etmektedir.¹⁴

Görüldüğü üzere felsefeyi ve dini birbirinden ayrı konumlandıran Sicistânî felsefeyi aklın ürünü olan beşerî bir faaliyet olarak değerlendirirken dini Allah tarafından peygamber aracılığıyla, insanların faydası için gönderilen bir takım emirler ve yasaklar manzumesi olarak kabul etmektedir. Bu açıdan -İhvân-ı Safâ örneğinde olduğu gibi- felsefe ve dini birbirine katanlar faydasız bir işe girişip maksatlarına ulaşamayacaklardır.¹⁵ Eleştirilerinin odak noktası İhvân-ı Safâ olmakla birlikte aslında felsefeyi dinin içine sokma veya din ile felsefeyi bir potada toplama çabası içinde olanları hedef alan Sicistânî bu düşüncede olanların peygamberlik ve felsefe müesseselerinin birbirinden farkı olmadığı iddiasında bulunduğunu, peygamberin getirdiği din ile filozofun ortaya koyduğu felsefi bilginin birbirini tamamlar nitelikte olduğu gibi tezlerinin olduğunu söyler.¹⁶ Eğer dinle felsefenin birleştirilmesi mümkün olsaydı bununla ilgili naslarda herhangi bir uyarı yer alır, Hz. Peygamber dini onunla takviye edip mükemmelleştirirdi. Yine dini felsefeyle açıklamaları için felsefecileri teşvik eder, hatta gücü nispetinde dini felsefeyle savunmalarını onlara farz kılar. Ancak ne kendisi bunu yapmış ne de kendinden sonra gelen halifelerine bu işi yapmalarını emretmiştir. Aksine insanların o konularla ilgilenmesini hoş görmeyip yasaklamıştır. Sonraki dönemlerde dinî meselelerde

¹⁰ Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*, 2/7-8; Kaya, *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 236.

¹¹ Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l mu'ânese*, 2/6-7.

¹² Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l mu'ânese*, 1/210.

¹³ Tevhîdî, *el-Mukâbasât*, thk. Hasan es Sendubî (Mısır: el-Matbaatü'r Ruhaniyye, 1929); İsmail Taş, “Ebu Süleyman es-Sicistânî ve İbn Rüşd'ün Düşüncesinde Felsefe-Din Münasebeti”, *Doğu-Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutunu Yeniden Düşünmek* (Sivas: Asitan Yayıncılık, 2009), 1/168.

¹⁴ Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l mu'ânese*, 2/6-8.

¹⁵ Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*, 2/6-7.

¹⁶ Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*, 2/20-21.

ümme arasında ortaya çıkan fikir ayrılıklarında da hiç kimse felsefecilere başvurmamıştır.¹⁷ Bütün bu gerekçeler Sicistânî açısından felsefenin din içerisinde değerlendirilmesi gerektiğine dair görüşlerin geçerliliğini ortadan kaldırmaktadır. Ona göre İslâm toplumunun fikir ayrılığına düştüğü dönemlerde dahi hiç kimse filozof, hekim, mantıkçı gibi felsefi alanda yetkin kimselere müracaat etmemiştir. Bu durum ise Allah'ın kendi dinini peygamberi aracılığıyla tamamladığını, dolayısıyla beşerî düşüncenin konusu olan bir şeyle açıklanmasına gerek kalmadığını göstermektedir.¹⁸

Sicistânî'nin görüşü bu yönde olsa da başka bir metninde felsefenin din gibi doğru/gerçek bir alan olduğunu, aralarındaki ilişkinin ikisinin birbirini ortadan kaldırmayacak şekilde kesin sınırları/ayrımları olan bir ilişki olduğu vurgusunda bulunur. Zira ona göre felsefe haktır; ama hiçbir konuda dine dâhil değildir. Din de haktır ama hiçbir konuda felsefeye dâhil değildir. Dini tebliğ eden "gönderilmiş" kimse iken, felsefeyi anlatan "kendisine peygamber gönderilen"dir. Zira dini getiren peygambere din öğretilmiş olup O'nun dinî metinlere hiçbir katkısı yoktur. Peygamber Allah'ın nurunun kendisiyle birlikte olduğunu onun ışığıyla yürüdüğünü söylerken, aklın nuruyla hakikate ulaşmaya çalışan filozof iyi ve kötü yargılarını araştırma yoluyla belirler. Dinin referans noktası kutsal metinler iken felsefeninki Platon ve Sokrat gibi önde gelen filozoflardır. Din ve felsefede kullanılan kavramlar da birbirinden farklıdır. Meselâ dinî alanda ayetin zâhiri, te'vilin imkanı, sünnet gibi dinî terminolojiye dair terimler kullanılırken, felsefede "heyûla, suret, tabiat, ustukus, zâtî ve arazî" gibi pekçok din mensubunun bilmediği felsefi terimler kullanılmaktadır.¹⁹ Felsefe ve dinin arasındaki farkları bu şekilde sıralayan Sicistânî felsefeyle uğraşan kişinin din hakkında kendi görüşünü ileri sürmekten kaçınması, dindarlığı seçenin de felsefe hakkında tarafsız davranması gerektiğini vurgular.²⁰ Zira bu iki alanın konuları birbirinden farklıdır. Dinî metinlerde felsefi ilimler çatısı altında değerlendirilen konular yer almaz. Mesela dört unsurun madenler, canlılar ve iklimler üzerindeki tesiri, yaşlılık kuruluk, sıcaklık, soğukluğun karışım olaylarındaki işlevleri gibi bilgiler yer almaz. Yine doğa olaylarını inceleyen fizikçilerin görüşleri, bir mühendisin ilgi alanına giren nokta, çizgi, kenar gibi varlığın niceliksel yönüne dair bilgiler de yer almamaktadır.²¹

Buraya kadar ifade edilenler çerçevesinde Sicistânî'nin dini felsefi alandan daha üstte gören bir yaklaşımı olduğu görülse de düşünürün diğer metinlerinden felsefenin dinin götüğü gaye gibi Allah'ı tanımayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Zira din peygamberin öğrettiği şekilde Allah'a yaklaşmayı hedeflemekte, felsefe ise kendi yöntemiyle Allah'ın eşsiz kudretini tanıma imkanı sağlamaktadır.²² Dolayısıyla bu iki alandan birinin diğerini ortadan kaldıracak şekilde çatışması söz konusu olmayıp her

¹⁷ Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*, 2/6-8; Kaya, *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 236-237.

¹⁸ Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*, 2/9.

¹⁹ Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*, 2/19.

²⁰ Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*, 2/18.

²¹ Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*, 2/18-22.

²² Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*, 2/18-19.

biri diğzerinin tahsilini teşvik etmektedir. Ancak konu ve yöntemleri itibariyle farklı olan bu alanların birbirinin yerini tutması mümkün değildir. Bu nedenle din yolunu tercih edenler mümkün olduğunca felsefe hakkında tarafsız davranmalıdır. Nitekim hiçbir din kendi müntesiplerini felsefeye çağırılmamış, felsefi bilginin Yunanlılardan öğrenilmesi gerektiğini bildirmemiştir. Bir kimse dinî konularda aklın sınırları dışında kalan hususlarda felsefeye dayanarak peygamberlerin ortaya koydukları mucizelere de itiraz etmemelidir. Zira din kendi kendine yeterli bir alan iken felsefe çalışarak elde edilen eksik bir alandır. Yine din vahiy kaynaklı olması itibariyle bilgide güven ve huzurun kaynağı iken, felsefe bir gaye için çalışan salt aklın ürünü olduğundan şüpheleri bünyesinde barındırır.²³

Görüldüğü üzere Sicistânî bilgiyi elde etme ve hakikate ulaşma açısından filozofların kullandığı aklî delili yetersiz görmektedir. Ona göre filozoflar her ne kadar aklî delil kullandıklarını iddia etseler de aklın ulaşamadığı durumların olduğu da bilinen bir gerçektir. Bu nedenle vahyî bilgi salt aklî olan felsefeden üstün olup hakikate ancak vahiyle beslenen bir akılla ulaşılır.²⁴ Nitekim vahyi getiren peygamber ilâhî nura dalmak suretiyle kalbinin duyu gücünün yanılmasıyla uzaktır. Gerçek mutluluğa erenler de hakiki bilgiye ulaşarak peygamberin davetine gönülden bağlanıp onun irşadiyle hidayete erenlerdir. Yine din vahyin aydınlatmasıyla akla uygun birçok gerçeği ortaya koyduğu halde, felsefe vahye ilişkin hiçbir şey ortaya koymamıştır. Sicistânî'ye göre beşerî bir etkinlik olan felsefe bilgiye ulaşmada kendi başına yetersiz olup ilâhî yetkinliğe muhtaçtır. Allah kullarının bilge, akıllı, takva sahibi, tertemiz olmalarını ve var olanlar üzerinde araştırma yapmalarını emretmiştir. Yine O, kendisine sığınma ve bağlanmaları, azabından korkup nimetini umarak dua etmeleri için kullarını aşırıktan menetmiş ve kendisine teslimiyet göstermelerini emretmiştir.²⁵ Eğer vahyi bir kenara koyup akılla yetinilseydi herkes aklına göre hareket edeceğinden uzlaşma sağlanamazdı. Bu nedenle vahyin gereksizliğine dair yaklaşım tutarsızdır.²⁶ Felsefe yolunu tutanlar din hakkında aklının ermediği hususlarda felsefeye dayanarak itiraz etmemeli, Allah'ın kudretiyle meydana gelen bu muazzam eserleri görmezlikten gelmemelidir.²⁷ Sicistânî'nin felsefeye karşı bu tutumundan felsefeyi ve akli dinin emrine teslim etmek gibi bir ima anlaşılrsa da gerçekte durum böyle değildir. Sadece kabule dayanan ve aklın yargıda bulunacak yetkinlikte olmadığı dinî alanda, aklın sınırlarını belirlemede ve akla uygun olan dini nasları tefekkür etme görevini akla havale etmektedir.²⁸

Kendisine vahyin ulaştığı İslâm toplumuyla felsefi bilgiyle temayüz etmiş Yunan toplumunun birbiriyle mukayese edilmemesi gerektiğine de dikkat çeken Sicistânî Yunan toplumuna Allah tarafından bir peygamber gönderilmediğinden onların kendi toplumunun faydasını gözeterek hayatı düzene sokmak üzere bilge

²³ Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*, 2/18-22.

²⁴ Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*, 2/8-9.

²⁵ Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*, 2/22-23.

²⁶ Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*, 2/9.

²⁷ Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*, 2/22-23.

²⁸ Taş, "Ebu Süleyman es-Sicistânî ve İbn Rüşd'ün Düşüncesinde Felsefe-Din Münasebeti", 1/175.

insanlara başvurduğunu belirtir. O toplumda devlet adamları bilge insanlara değer verip onların ortaya koyduğu kanunları uygular, zamanın değişmesiyle bu kanunların hükmü geçersiz olduğunda toplumun mevcut durumuna göre yeni kanun koyarlardı. Örneğin İskender, kendi döneminde “onun dini şu şekildeydi” gibi bir deyişe rastlanmadığı gibi bir peygamberden bahsettiği ya da kendisini peygamber olarak tanıtan birinden bahsettiği de görülmemiştir. O zamanlarda peygamberlik olsaydı ve bir peygamberin sözlerinden bahsedilseydi sonraki dönemlerde tarih kitapları elbette bunu kaydedirdi.²⁹ Dolayısıyla peygamber gönderilmeyen toplumların bilge insanlar önderliğinde kendi kurallarını belirlemesi uygun olmakla birlikte kendisine peygamber gönderilen ve kuralları belirlenmiş bir dinin müntesipleri kendi toplumları için böyle bir uygulamayı örnek almamalıdır.

Tevhîdî'nin kendisine yönelttiği bir soruyu cevaplandırırken Sicistânî hikmetin neticesinin dindarlık olduğu, dinin de ancak hikmetin tamamlayıcısı olduğunu ifade etmiş olması gerçek felsefenin dindarlıkla neticlendiği gibi bir sonucu ortaya koyar. Yine felsefenin nefsin sûreti, dinin de sîreti şeklinde tanımlaması da din ve felsefenin birbirini destekleyip tamamladığı şeklinde yorumlanabilir.³⁰ Hatta felsefe dindarlığı gerektirmekte, din de hakikati arayıp bulma noktasında insan çabasının bir ürünü olan felsefe ve hikmeti tamamlamaktadır. Sicistânî bu ifadelerle kendisinin din ve felsefe münasebeti bakımından yukarıda geçen görüşlerini nakzettiği zannını uyandırmaktadır. Bu da bu konuda ileri sürülen iki farklı görüşün telifinin bir sorun olduğu görüntüsü vermektedir. Ancak Sicistânî'ye göre felsefenin hakikata uygun bir amaçla araştırma/yorumlama ameliyesi Allah'ı tanıma başta olmak üzere dinin amaçlarıyla uyumluluk arz etmektedir. Bunun yanında din kaynak itibarıyla ilâhî, felsefe beşerî şeklinde kabul edilse de muhatabiyet açısından düşünüldüğünde aslında ikisi de insânî olgulardır. Dolayısıyla Sicistânî'nin bu ifadelerinde hem felsefeyi insan nefsinin düşünsel (suret) yönünü, dinin de daha çok insan nefsinin yaşamsal yönünü, diğer bir deyişle felsefeyi de kuşatan hikmet yönünü hedeflediği şeklinde anlamak mümkündür. Onun bir sûfiden ödünçle kullanmış olduğu “yaşmaklar çoktur, fakat evlenecek kız bir tanedir” sözünü de buna göre, her ne kadar din felsefeye nispetle göreceli bir üstünlük sağlıyor görünmese de din ve felsefenin tek başına hakikati temsil etmediği veya din ve felsefenin tek bir hakikate yönelen farklı yollar olduğu şeklinde anlamak mümkündür. Buna göre din ve felsefe birbirine ters düşmemekte ve hatta hakikati temsil etmek bakımından katkıları nicelik ve nitelik itibarıyla farklı olsa da birbirini tamamlamaktadır.³¹

2. İbn Rüşd'e Göre Din-Felsefe İlişkisi

Hakikate ulaşmayı felsefesinin ana gayesi olarak gören Ortaçağın meşhur Aristo şârihi İbn Rüşd'e göre insanı insan yapan en temel vasıf onun aklıdır ve insan

²⁹ Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*, 2/22-23.

³⁰ Tevhîdî, *el-Mukâbasât*, 200.

³¹ Taş, “Ebu Süleyman es-Sicistânî ve İbn Rüşd'ün Düşüncesinde Felsefe-Din Münasebeti”, 1/173.

aklî fiilleriyle insandır ve bu yönüyle varlık sahasındaki her şeyden daha değerlidir.³² Dolayısıyla insanın varlık gayesi aslında aklın iki işlevi olan nazarî/teorik ve amelî/pratik yetkinliğe ulaşmaktır. Bu ise gerçek/doğru bilgi (el-ilmü'l-hakk) ve iyi/doğru eyleme (el-amelü'l-hakk) ulaşmakla mümkündür.

İbn Rüşd'ün din-felsefe ilişkisine dair görüşlerini özellikle *Faslu'l-makâl fî ma beyne'l-hikmeti ve'ş-şeriatî mine'l-ittisal* başta olmak üzere *Tehâfüt et-tehâfütü'l-felâsife* ve *el-Keşf an menâhici'l-edille* eserlerinden çıkarmamız mümkündür. Zira İbn Rüşd *Faslu'l-makâl*'in daha başında amacının şeriata göre felsefenin yasaklanmış mı, mübah mı yoksa emir mi olduğunu; emredilmişse mendûb ya da vâcip mi olduğunu araştırmak olduğunu ifade eder.³³ Dolayısıyla İbn Rüşd ilk olarak vahiy kaynaklı dinin insan aklının ürünü olan felsefeye bakışını sormakla problemi ortaya koymaktadır. Bu durumda din ile felsefenin gayelerini belirlemek gerekmektedir. İbn Rüşd'e göre felsefenin işi varlıkları ele alıp tefekkür ederek Yaratıcıya (Sâni') ulaşmak olup bu cihetle din ile gaye birliği içinde olduğu rahatlıkla söylenebilir. Nitekim din de Yaratıcının ortaya koyduğu sanatın mükemmelliğini görmek için varlıkları incelemeyi teşvik etmektedir.³⁴ Bu durumda din, bilgiye ulaşmada bir metot olarak gerekli gördüğü aklî kıyasa dayanan felsefeyi yasaklamak bir yana, onu teşvik etmekte hatta zorunlu görmektedir. Çünkü varlık hakkındaki bilginin tamlığı ve mükemmelliği nispetinde varlıkları sanatla yaratan Yaratıcı hakkındaki bilgi tam ve mükemmel olur. Nitekim din, varlıkları akılla değerlendirip varlıkların bilgisini bu yolla araştırmayı tavsiye etmektedir. Bu açıdan felsefenin ilgilendiği konular hakkında bilgi sahibi olmak din açısından arzu edilen, hatta zorunlu bir durumdur. Zira dinin felsefeyi teşvik ettiği pek çok ayette açıkça görülmektedir. Meselâ "Ey basiret sahipleri, ibret alın"³⁵ ayetindeki "i'tibar" bilinenden bilinmeyen çıkarılması yani bir tür kıyas olup yöntem olarak aklî ve şer'î kıyasın birarada kullanılmasının gerekli/vâcip olduğunu göstermektedir. Yine "Onlar göklerdeki ve yerdeki sınırsız hükümler ve nizama, Allah'ın yarattığı her şeye bakmazlar mı?"³⁶ "Bakmazlar mı deveye nasıl yaratılmıştır? Gök nasıl yükseltilmiştir?"³⁷ "Onlar göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler"³⁸ gibi ayetler var olanlara ibret nazarıyla bakıp akıl vasıtasıyla değerlendirmeyi teşvik eder. Dolayısıyla dinin varlıklara akıl aracılığıyla bakıp değerlendirmeyi zorunlu kıldığı ve böyle bir değerlendirmenin bir kıyas olduğu bilindiğinde var olanlara kıyas yoluyla bakmamızın vâcip olduğu anlaşılmaktadır.³⁹ Fakih bir kimse "hükümleri derinliğine anlamak"tan (tefakkuh) fikhî kıyası ve bu hükümlerden hangisinin kıyâsî olduğunu bilmesi gerektiği hükmünü çıkarıyorsa, varlığın hakikatini anlamaya çalışan ârif bir

³² Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd, *Tehâfütü't-tehâfütü'l-felâsife*, thk. Süleyman Dünya (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1980), 2/560-561.

³³ İbn Rüşd, *Faslu'l-makâl: Felsefe-Din İlişkisi*, çev. Bekir Karlığa, (İstanbul: İşaret Yay, 1992), 63.

³⁴ İbn Rüşd, *Faslu'l-makâl: Felsefe-Din İlişkisi*, 63.

³⁵ Kur'ân-ı Kerim Meâli, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-Haşr, 59/2.

³⁶ el-A'raf, 7/185.

³⁷ el-Ğaşiye, 88/17.

³⁸ Âl-i İmran, 3/191.

³⁹ İbn Rüşd, *Faslu'l-makâl: Felsefe-Din İlişkisi*, 64-66.

kimse de var olanları düşünme emrinden aklî kıyası ve türlerini bilmesi gerektiği sonucunu çıkarmalıdır.⁴⁰ Dinin zorunlu kıldığı böyle bir bakış tarzı bilinenden bilinmeyeni çıkarmaktan ibaret olan burhânî kıyastır.

İbn Rüşd aklî kıyasın asr-ı saadette bulunmadığından dolayı bid'at olduğu iddiasında bulunanlara iddialarının geçersizliğini ispat için fikhî kıyası örnek gösterir. Zira fikhî kıyas, türleriyle birlikte asr-ı saadetten sonra ortaya çıktığı halde bid'at görülmediği gibi aklî kıyası bid'at görmek bir yana aklî kıyas ve türlerinin gerekliliği üzerine düşünmek gerekir. Bunun için de önceki nesillerin konu üzerinde yaptığı çalışmaları inceleyip onlardan faydalanmamız vâciptir. Onların ilminden faydalanmak için aynı dinden olmamıza da gerek yoktur. Bu konuda din ve inanç sınırlandırmasına gitmeyen filozof, bunun tıpkı kurban keserken kullanılan aletin kurbanın geçerli olması için aynı dine mensup bir kimse tarafından yapılmış olup olmamasının önemi olmadığıyla açıklar.⁴¹ Zira tek kişinin bir sanatı ortaya koyması mümkün olmadığı gibi sanatların sanatı olarak nitelenen felsefe az sayıda insanın üstesinden gelmesi mümkün olmayan bir alandır. Bundan dolayı aklî kıyas ve dolayısıyla felsefe hakkında İslâm milletinden önce gelenlerin hangi dinden olduğuna bakmaksızın bilgi ve birikimlerinden istifade ederek geliştirdikleri yöntemlerden faydalanmak gerekir.⁴²

Din ve felsefenin gaye birliği içinde olduğunu böylece delillendirdikten sonra İbn Rüşd bu ortak gayeyi gerçekleştirmede yöntem farklılığı olduğuna değinir. Ona göre din, Allah'a davet yollarının hepsini içine alarak her seviyeden insanı dikkate almakta, mesajlarını daha ziyade çoğunluğun kavrayabileceği bir üslupla ortaya koymaktadır. Nitekim "*Sen, Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütlerle çağır ve onlarla en güzel şekilde tartış (mücadele et!) ...*"⁴³ ayeti bunun en güzel delilidir. Dolayısıyla dinin maksadı doğru bilgiyi/eylemi herkese öğretmek olup bu açıdan din tasdik yöntemlerinin hepsini içermelidir.⁴⁴ Hedef kitlesi bütün insanlar olan din farklı yöntemleri kullanırken felsefe kullandığı burhan yöntemiyle az sayıda insana ulaşmaktadır. Nitekim insanların bir kısmı burhanî metotla, bir kısmı cedelle bir kısmı da hatabî sözlerle tasdik eder.⁴⁵ Dolayısıyla herkes kendinde bulunan kabiliyetine göre tasdik şekillerinden biriyle kabul eder. Bu açıdan felsefe sadece ilmî ve fikrî yetkinliğe ulaşan kimselere yöneliktir. Diğer bir fark da dinin ele aldığı konuların felsefeye göre daha kapsamlı olmasıdır. Zira metafizik, psikoloji ve eskatolojiye dair meseleler gibi dinin ele aldığı konulara salt aklî esas alan felsefenin bütün yönleriyle değinmesi mümkün değildir.⁴⁶

⁴⁰ İbn Rüşd, *Faslu'l-makâl: Felsefe-Din İlişkisi*, 67.

⁴¹ İbn Rüşd, *Faslu'l-makâl: Felsefe-Din İlişkisi*, 67-69.

⁴² İbn Rüşd, *Faslu'l-makâl: Felsefe-Din İlişkisi*, 68-71.

⁴³ en-Nahl, 16/125.

⁴⁴ İbn Rüşd, *Faslu'l-makâl: Felsefe-Din İlişkisi*, 101.

⁴⁵ İbn Rüşd, *Faslu'l-makâl: Felsefe-Din İlişkisi*, 74.

⁴⁶ İbn Rüşd, *el-Keşf an menâhici'l-edille*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985), 270-271; Hüseyin Sarioğlu, *İbn Rüşd Felsefesi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2003), 206.

İbn Rüşd felsefe ve dinin birbirine zıt olduğu şeklindeki görüşün dinin aslından olmayan uydurulmuş bid'at olduğunu veya felsefe hakkındaki yanlış bir görüşten kaynaklandığını belirtir. Aslında o, dinin felsefeye, felsefenin dine karşı konumunu ortaya koymakla dinin felsefeye muhalif olmadığını delillendirir. Ona göre din hak (doğru/gerçek) bir alan olup hakkı bilmeye davet eden düşünceyi teşvik eder. Nitekim biz Müslümanlar burhânî bilginin dinin getirdiklerine ters düşecek sonuçlara götürmeyeceğini biliriz. Çünkü hakikat hakikate ters düşmez.⁴⁷ Bu açıdan burhan kitaplarının herkese değil sadece ehil olmayanlara yasaklamak gerekir. Nitekim ona göre burhan kitaplarını okuyanlar genellikle fitraten üstün olanlardır. Ancak düzensiz okumak/usûl bilmeme ve bir öğretici vasıtasıyla bilgiyi almama, erdemsiz davranışlar ve arzularının esiri olma gibi nedenlerden dolayı felsefe okuyup yolunu şaşırması kimseler olabilir. Böyle şaşkın bir kişiyi görüp burhânî bilgiye ehil olanları ve onların kitaplarını engellemek dinin tavsiye ettiği bir şeyi yasaklamak olur.⁴⁸ Zira burhan kitaplarını okuyanlara ilişen zarar o kişilerin donanımsız ve yetersiz oluşundan kaynaklanır. Bunun için Hz. Peygamber: "Kardeşinin ishal olması üzerine ona bal içmesini emredip balın ishali daha da fazlaştırmamasından dolayı kendisine şikayet eden kimseye "Allah doğru söyler, kardeşinin karnı yalan söyler"⁴⁹ şeklinde cevap vermiştir.⁵⁰

İbn Rüşd'e göre filozofların ve eserlerinin gayesi dinin teşvik ettiği maksadın bizzat kendisidir. Bu nedenle dinin teşvik ettiği amaca uygun olan eski dönemlere ait kitapları incelemek zorunludur.⁵¹ Dinin ilkeleri filozoflara ulaştığında onlardaki değişimi İbn Rüşd şu şekilde örneklendirir. "İskenderiye'de öğretim yapan bilgiler İslâm'ın mesajı kendilerine geldiğinde Müslüman olmuşlardır. Yine Rum beldesindeki bilge kimseler de Hz. İsa'nın dininin mesajı ulaştığında Hristiyan olmuşlardır. Hz. Süleyman'ın dinine mensup İsrailoğullarının kitaplarından anlaşılmaktadır ki İsrailoğulları'ndan pek çok bilge kişi vardır. Nitekim bilgelik peygamberlerde bulunan bir özelliktir. İşte bundan dolayı her peygamberin bilge olduğu ancak her bilginin peygamber olmadığı söylenilegelmiştir. Zira o bilgiler peygamberlerin varisleri olduğu söylenen kimselerdir.⁵² Burhan kitaplarını inceleyip değerlendirmeyi haiz birini bundan alıkoyan kimse dinin Allah'ı bilmeye çağırdığı nazar (düşünme) yolundan insanları alıkoymuş olur ve bu yolu yasakladığından dolayı cehalet/bilgisizlik içinde kalarak Allah'tan uzaklaşır. Bir kimse felsefe yolunda ilerleyip sapıtılmışsa ya da düşkün bir kimse aynı sebeple düşmüşse ehil olanları bundan engellemek gerekmez. Zira halkın avam kısmından birinin felsefeye ilgilenmesi nedeniyle sapıtığının zannedilmesinden dolayı felsefeye dair kitaplara

47 İbn Rüşd, *Faslu'l-makâl: Felsefe-Din İlişkisi*, 75.

48 İbn Rüşd, *Faslu'l-makâl: Felsefe-Din İlişkisi*, 98.

49 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Tıb" 4.

50 İbn Rüşd, *Faslu'l-makâl: Felsefe-Din İlişkisi*, 73.

51 İbn Rüşd, *Faslu'l-makâl: Felsefe-Din İlişkisi*, 72.

52 Bayram Ali Çetinkaya, "İbn Rüşd'ün Projesi: Felsefe-Din Uzlaşımı", *Diyanet İlmi Dergi*, 48/3 (2012), 136.

bakmayı yasaklamak su içerken suyun boğazında kalıp ölmesi nedeniyle bir topluluğun tatlı ve soğuk suyu içmekten insanları alıkoymasına benzer.⁵³

İbn Rüşd felsefe-din ilişkisine dair yaklaşımını *Faslu'l-makâl*'in sonunda şöyle özetler:

Hikmet şeriatın arkadaşı ve sütkardeşidir. Ona mensup olanlardan gelen eziyet eziyetlerin en şiddetlisidir. Ayrıca ikisi yapısı itibariyle kardeş, cevherleri ve özünü de iki dost oldukları halde; aralarında düşmanlık, kavga ve nefret olması bizi ziyadesiyle üzer. Kendilerini ona nispet eden cahil dostların pekçoğundan eziyet gelmiştir. Bunlar orada var olan firkalardır. Allah hepsinin halini düzeltsin, sevgisinde muvaffak kılsın, kalplerini takva üzere toplansın, rahmeti ile aralarındaki kin ve nefreti kaldırsın.⁵⁴

İbn Rüşd din-felsefe ilişkisine dair değerlendirmesinde felsefenin dini doğru anlayıp kavradığı sürece aralarında bir çatışmanın yaşanmayacağını, çatışmanın ancak insan aklının yetersizliğinden ortaya çıkacağını düşünür. Ona göre felsefe dinde yer alan her konuyu araştırma sahasına alır. Eğer felsefe dini iyi kavarsa, felsefeyle dinin anlayışları arasında fark kalmaz ve bilgi bakımından daha yetkin bir dereceye ulaşmış olur. Aksi durumda aklın bu konudaki eksikliği bilinmiş olur ve onu sadece din kavrar.⁵⁵ Görünen o ki felsefe ile din arasında uzlaşmazlık olduğu düşüncesi dinin ve felsefenin özünden kaynaklanmayıp insanların din ve felsefenin mahiyeti konusundaki bilgi eksikliğinden kaynaklanır.⁵⁶

Din ile felsefenin birlikteliğinin gerekliliğine inanan İbn Rüşd açık bir şekilde bu iki alanın birbirine zıt olamayacağını ifade etmekle birlikte burhan yoluyla ulaşılan bilginin din karşısındaki muhtemel durumlarını değerlendirir. Ulaşılan bilgi din tarafından ya tarif edilmiş ya da hakkında bir şey söylenmemiştir. Eğer dinin hakkında konuşmadığı bir şey ise çelişki bulunmayacaktır. Bu durum fakihin şer'î kıyas yoluyla çıkardığı hükümler gibidir. Eğer din onun hakkında bir şey demişe, konuşulan şeyin zâhiri o konuda burhanın gösterdiğine uygun veya zıt olacaktır. Aslında İbn Rüşd felsefe ile din arasında esas itibariyle bir çelişki olamayacağını ancak bazen aralarında çelişki var gibi görünen durumların olabileceğini, böyle bir durumda da burhan ehlinin te'vile gitmesinin zorunlu olduğunu ifade eder. Dolayısıyla felsefeyle dinin aykırı gibi görüldüğü durumlarda te'vil başvurulmalıdır. Te'vil "sözün hakikî delaletinden çıkarılarak ve Arapça'nın kurallarına dikkat ederek mecâzî delaletine götürülmesidir."⁵⁷ Böylelikle felsefe ve din arasındaki zıtlığı te'vil ile çözmeye çalışan İbn Rüşd, dinin yaklaşımına göre insanları üç gruba ayırır. Bunlardan pek çoğunu oluşturan birinci grup, te'vil ehli olmayıp hitabete dayalı delil ehli olanlardır. İkincisi, ya tabiatları ya da hem tabiatları hem âdetleri itibariyle cedel ehli olanlardır. Üçüncü grup ise kesin (yakînî) te'vil ehli olanlardır. Bunlar tabiatları

⁵³ İbn Rüşd, *Faslu'l-makâl: Felsefe-Din İlişkisi*, 72-73.

⁵⁴ İbn Rüşd, *Faslu'l-makâl: Felsefe-Din İlişkisi*, 115-116.

⁵⁵ Çetinkaya, "İbn Rüşd'ün Projesi: Felsefe-Din Uzlaşımı", 139.

⁵⁶ Fehrullah Terkan, *Çatışmanın Dinamikleri: Din ve Felsefe Uzlaşmazlığı Üzerine* (Ankara: Elis Yayınları, 2007), 89.

⁵⁷ İbn Rüşd, *Faslu'l-makâl: Felsefe-Din İlişkisi*, 75-76.

itibariyle ve hikmet sanatı bakımından burhan ehli olanlardır. Bu te'villerden özellikle burhanî te'viller, ehli olmayanlara açıklanacak olursa bu durum onu açıklayanları da kendine açıklananları da küfre götürür. Te'vilini herkesin bilmesi mümkün olmayan konular hakkında bu müteşâbihtir ve "onun te'vilini Allah'tan başka kimse bilemez"⁵⁸ ayetinde durup yorum yapmamak gerekir. Bu te'vil türü halka açıklanmamalıdır. Zira bu te'villeri ehli olmayanlara açıklayanlar halkı küfre davet eden durumunda olduklarından kendileri kâfirdir. Çünkü kendiliğinden zâhir/açık olmayan şekilde te'vil yolunu tercih edip tahrif eden veya onda olmayan bu te'vili halka açıklayanlar ondaki hikmeti yok etmiş olur. Dolayısıyla Kur'ân'ın insan mutluluğunu sağlamak üzere odaklanmış olan işlevini de ortadan kaldırmış olur.⁵⁹

İbn Rüşd, ortaya attığı te'vil yönteminin esasını şu şekilde belirler.

Biz kesinlikle biliyoruz ki, burhanın gösterip de şeriatın zâhirinin ona aykırı düştüğü her sonuçta, Arapçanın te'vil kuralları uyarınca şeriatın zâhiri te'vil kabul eder. Bu önermeden hiçbir Müslüman ve mü'min kuşku duymaz ve şüphelenmez. Bu anlamı inceleyen, ma'kûl (aklî olan) ile menkûl (naklî olan) birleştirmede bu maksadı güden kişi için bunun kesinliği daha da büyüktür. Hatta biz deriz ki, şeriat tarafından söylenmiş olup da zâhiri, burhanın gösterdiği şeye aykırı olan hiçbir söz yoktur ki, şeriat iyice değerlendirildiği ve diğer bölümleri araştırıldığı zaman, şeriatın lafızları arasında, zâhiriyle o te'vili destekleyecek veya onun lehinde yaklaşık şahadette bulunacak bir şey bulunmasın. Bu manada şeriatın lafızlarının bütünüyle zâhirine hamledilmemesi ve te'vil yoluyla şeriatın zâhirinden tamamen dışarı çıkılmaması gerektiği konusunda Müslümanlar icmâ etmişler fakat nasslardan hangisinin te'vil edilip edilmeyeceği konusunda ihtilaf etmişlerdir. Örneğin Eşarîler istivâ ayetini ve nüzul hadisini te'vil ederlerken, Hanbeliler bunları zâhirine hamlederler. Şeriatla zâhir ve batının mevcut olmasının sebebi tasdik konusunda insanların fitratının farklı düşüncelerinin ayrı olmasıdır. Şeriatla birbiriyle çelişir gibi görünen zâhirî anlamların mevcut olmasının sebebi ise, ilimde yetki sahibi olanların zâhir ve bâtın arasında birleştirici bir te'vil yapmaları hususunda uyarılmalarıdır.⁶⁰

Anlaşılan o ki, te'vil konusu İbn Rüşd'de din-felsefe ilişkisi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Onun nazarında te'vil hem bireysel yetkinliğin ölçütü hem tasdik bakımından insanların dereceleri ve bunlara göre hakikatin farklı algıları hem de toplumsal uyum projesi olarak görülebilir. Onun düşüncesinde öz itibarıyla felsefe ve din arasında çelişen bir durumun olmadığı vurgulansa ve dolayısıyla te'vile gerek olmadığı ileri sürülse de, en azından burhan ehli için din-felsefe münasebeti itibarıyla sıradan insanlardan farklı olarak kendisini tatmin etmesi gereken durumların bulunduğunu fark edilmelidir. Bu nedenle İbn Rüşd her ne kadar esasta felsefe ve dini

⁵⁸ Âl-i İmran, 3/7.

⁵⁹ İbn Rüşd, *Faslu'l-makâl: Felsefe-Din İlişkisi*, 114.

⁶⁰ İbn Rüşd, *Faslu'l-makâl: Felsefe-Din İlişkisi*, 77-78.

birbirinden ayırmayı amaçlasa da din ve felsefe arasında uyumsuzluk gibi görülen hususlarda bu iki alanı uzlaştırma yoluna gitmiştir.⁶¹

İbn Rüşd din ile felsefenin uzlaştırılması konusunda te'vilde ehil olanlara büyük görevler düştüğünü söyler. "Ehli olmayan birine hikmet hakkında açık şekilde bilgi vermek ya felsefenin ya da dinin iptalini gerektirir.(...) Doğru olan halka felsefeyi açık bir şekilde anlatmamaktır. Fakat bu durum bir kez açıklanmış olduğuna göre bundan sonra yapılması gereken halktan dini felsefeye muhalif gören topluluğun "din felsefeye muhalif değildir" diye bilmesidir. Bu da iki gruptan her birinin "biz bu ikisinin yani din ile felsefenin künhüne vâkıf değiliz" diyebilmesi gerekir. Bununla birlikte felsefeye muhalif olduğuna inanılan dindeki yaklaşım ya dinin aslından olmayıp uydurulmuş bid'at bir görüştür ya da felsefe hakkındaki yanlış bir görüştür. Yani Allah'ın cüz'iyâtı bilmesi ve daha başka meselelerde olduğu gibi felsefe hakkında yapılan yanlış bir yorumlamadan ibarettir. İbn Rüşd'e göre dinin esasları ve ilkeleri, te'vili yapılmış dinden daha çok felsefeye uygundur.⁶²

Sonuç itibariyle İbn Rüşd'ün din felsefe uzlaştırılmasında ortaya koyduğu yöntem düşünce tarihinde konuyla ilgili ileri sürülen önemli yaklaşımlardan biridir. O, dinî nassların ve felsefenin verilerinin aynı neticelere ulaştırdığı kanaatini taşımakta olup metafizikten psikolojiye, fizikten epistemolojiye kadar felsefenin pek çok alanının aynı yöntemle nasıl ele alınabileceğini ortaya koyması açısından önemlidir.

Sonuç

Varlık, bilgi ve değer gibi varoluşa dair en temel ve kuşatıcı konu ve problemleri ele alan din ve felsefenin birbirine karşı durumlarını Sicistânî ve İbn Rüşd üzerinden değerlendirmeye çalıştık. Buna göre en temelde Kur'ân-ı Kerim'de düşünme ve akletmek gibi kavramları Sicistânî Kur'ân'ın akli kullanmayı teşvik ettiği şeklinde yorumlarken, İbn Rüşd felsefe yapmak manasında kabul etmekte, dolayısıyla dinin felsefeyi teşvik ettiği hatta emrettiği sonucunu çıkarmaktadır. Bu perspektiften hareketle İbn Rüşd doğru din anlayışıyla gerçek felsefenin son tahlilde aynı hakikati farklı şekilde ifade ettikleri için din ile felsefenin birbirleriyle çatışmasının mümkün olmadığını söyler. Nitekim hakikate ulaşma konusunda dinin insanlara gerçek bilgiyi ve doğru davranışı öğretmek gibi iki önemli fonksiyonu; felsefenin de varolanları Allah'ın varlığına, hikmet ve kudretine delil olması yönüyle incelemek ve yorumlamak gibi görevleri olduğundan felsefeyle din gaye birliği içerisindedir. Bu yönüyle İbn Rüşd felsefi sisteminde din ile felsefeyi uzlaştırmaya çalıştığını, gerçeğin bilgisinin din sahasının yanında felsefe sahasında da aranıp ulaşılabileceğini göstermiştir. Bununla birlikte Sicistânî "felsefe hakır ama hiçbir konuda dine dâhil değildir, din de hakır ama hiçbir konuda felsefeye dâhil değildir" şeklindeki ifadeyle kesin bir şekilde din

⁶¹ Taş, "Ebu Süleyman es-Sicistânî ve İbn Rüşd'ün Düşüncesinde Felsefe-Din Münasebeti", 1/181.
⁶² İbn Rüşd, *el-Keşf an Menâhici'l-Edille*, 269-271; Bayram Ali Çetinkaya, "İbn Rüşd'ün Projesi: Felsefe-Din Uzlaşımı", *Doğu-Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutunu Yeniden Düşünmek* (Sivas: Asitan Yayıncılık, 2009), 1/149.

ile felsefeyi birbirinden nakzetsmeyecek şekilde farklı etkinlikler olarak görür; dinin felsefeyi felsefenin de dini teşvik etmediğini iddia eder. Bunun yanında dinî alan içerisinde peygambere gelen şeriatı doğrudan, tartışmasız bir şekilde kabul etmek, peygamberi de mucizeleriyle birlikte kabul etmek gerektiği konusunda hassasiyetini vurgulayarak nassın tartışılmaz bağlayıcılığına gönderme yapmıştır.

İbn Rüşd'ün özellikle değindiği diğer bir husus din ile felsefenin hitap ettikleri kesimlerin birbirinden farklı oluşudur. Nitekim din, insanların bilgi düzeylerine göre hakikati toplumun tamamına anlatmayı hedeflemekte, felsefe ise burhan ehli diye ifade edilen az sayıda insana hitap etmektedir. İbn Rüşd naslarla felsefî bilgi arasında görünürde çelişkilerin olmasının nedenini dinî nassların bütün insanlara hitap etmesine bağlamaktadır. Bu çelişkinin ortadan kaldırılmasının yolu da nassın te'vil edilmesidir. Din ile felsefenin konu ve gayelerinin aynı olduğunu vurgulayan İbn Rüşd'e karşın Sicistânî bu iki alanın gayelerinin birbirini destekler olduğunu söylemekle yetinmektedir. Zira ona göre din ile felsefenin konu ve kaynakları birbirinden farklıdır. Nitekim dinin vahiy kaynaklı oluşu itibariyle dine dair alanın temel özelliklerini Allah tarafından gönderilen mesajla sınırlarının belirlendiği, gayesinin toplum yararını gözetmek, bireyleri iyi ve doğru eyleme yöneltme, gönderilen ayetlerin tartışma sahasının dışında tutulması gereken bir alan olması gerektiği şeklinde belirlemektedir. Yine peygamberin filozoftan üstün olduğunu filozofun da peygambere tabi olması gerektiğini ifade etmektedir. Sicistânî dinle felsefeyi uzlaştırmaya çalışanların aksine din ile felsefenin birbirine müdahale etmemesi gereken iki ayrı alan olarak görülmesi gerektiğini ve dinin felsefeden ve felsefî bilgiden üstün konumda olduğunu vurgular. Netice itibariyle gerek Sicistânî ve gerekse İbn Rüşd'ün aktardığımız bilgilerinden hareketle din ile felsefe arasında uzlaşmazlık gibi görünen hususların dinin ve felsefenin özünden değil de, insanların din ve felsefenin mahiyeti konusundaki bilgi eksikliğinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Alper, Ömer Mahir. *İslâm Felsefesinde Akıl-Vahiy Felsefe-Din İlişkisi*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000.
- Arberry, Arthur John. *Revelation and Reason in Islam*. London: Routledge, 3. Basım, 1971.
- Aydın, Hasan. "Sicistânî ve Harirî'nin Eleştirileri Işığında İhvân-ı Safâ'da Din-Felsefe İlişkisi", *Kelam Araştırmaları* 7/1 (2009), 57-74.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Zühreir b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Çetinkaya, Bayram Ali. "İbn Rüşd'ün Projesi: Felsefe-Din Uzlaşımı". *Diyanet İlmî Dergi*, 48/3 (2012), 119-140.
- Çetinkaya, Bayram Ali. "İbn Rüşd'ün Projesi: Felsefe-Din Uzlaşımı". *Doğu-Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutunu Yeniden Düşünmek*. 1/129-150. Sivas: Asitan Yayıncılık, 2009.
- Fârâbî, Ebu Nasr Muhammed b. Tarhan. *Kitâbü'l-Mille*. thk. Muhsin Mehdî. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 2. Basım, 1991.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed. *el-Keşfan menâhici'l-edille*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 1985.

- İbn Rüşd, Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed. *Faslu'l-makâl: Felsefe-Din İlişkisi*. çev. Bekir Karlığa. İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed. *Tehâfütü't-tehâfütü'l-felâsife*. thk. Süleyman Dünya. 2 cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 3. Basım, 1980.
- Karlığa, Bekir. "İbn Rüşd'de Din-Felsefe İlişkisi". *İbn Rüşd, Faslu'l-makâl*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.
- Kaya, Mahmut. "Sicistânî, Ebû Süleyman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/141-144. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kaya, Mahmut. *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2003.
- Kindî, Yakub b. İshak. *Felsefî Risaleler*. haz. Mahmut Kaya. İstanbul: İz Yayınları, 1994.
- Kramer, Joel L. *Philosophy in the renaissance of Islam: Abu Suleyman Al-Sijistani and His Circle*. Leiden: E. J. Brill, 1986.
- Kur'ân-ı Kerim Meâli, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Sarıoğlu, Hüseyin. *İbn Rüşd Felsefesi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2003.
- Şekeroğlu, Sami. *Ebû Süleyman el-Mantikî es-Sicistânî ve İslâm Felsefesindeki Yeri*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Taş, İsmail. "Ebu Süleyman es-Sicistânî ve İbn Rüşd'ün Düşünesinde Felsefe-Din Münasebeti", *Doğu-Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutunu Yeniden Düşünmek*. 1/163-190. Sivas: Asitan Yayıncılık, 2009.
- Taş, İsmail. *Ebu Süleyman es-Sicistânî ve Felsefesi*. İstanbul: Kömen Yayınları, 2006.
- Terkan, Fehrullah. *Çatışmanın Dinamikleri: Din ve Felsefe Uzlaşmazlığı Üzerine*. Ankara: Elis Yayınları, 2007.
- Tevhîdî, Ebu Hayyan. *el-İmta' ve'l Mua'nese*. thk. Ahmed Emin – Ahmed ez-Zeyn. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1953.
- Tevhîdî, Ebu Hayyan. *el-Mukâbasât*. thk. Hasan es Sendubî. Mısır: el-Matbaatü'r Ruhâniyye, 1929.
- Türker Küyel, Mübahat. *Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti* (Ankara: AÜDTCF Yayınları, 1956).